

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXXIII, 2013)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Recolta epigrafică a anului precedent cuprinde un număr apreciabil de contribuții (nr. 1603–1700): note bibliografice (*Dacia*, nr. 1603–1635; *Scythia Minor*, nr. 1660–1696) și publicații de inscripții inedite sau revizuite (*Dacia*, nr. 1636–1652; câteva epigrafe externe, în special patru noi diplome militare, ajunse probabil în Germania și aflate în colecții nementionate, nr. 1653–1659; *Scythia Minor*, nr. 1697–1700; între acestea, ultima inscripție prezentată poate fi inclusă în seria *extra fines provinciae Moesiae Inferioris*)¹.

Reținem de asemenea apariția ultimului volum din *L'Année épigraphique* (2010, apariție 2013), care reproduce noutățile epigrafice din *Dacia* (nr. 1354–1390) și *Moesia Inferior* (Dobrogea; nr. 1425–1441), cele mai multe cuprinse și în cronica noastră epigrafică pentru anul 2012.

A) DACIA

(nr. 1603–1659)

Bibliografie – Generalități

(nr. 1603–1635)

1603. Dilyana Boteva-Boyanova, L. Mihailescu-Bîrliba, Oct. Bounegru (ed.), *Pax Romana. Kulturaustausch und Wirtschaftsbeziehungen in den Donauprovinzen des römischen Kaiserreichs*. Akten der Tagung in Varna und Tulcea 1. –7. September 2008, Kaiserslautern, 2012.

Dintre comunicările publicate, reținem:

– R. Ardevan, *Die kulturelle Entwicklung in zwei Militärsiedlungen Norddakiens Gherla und Ilișua: ein vergleichender Überblick*, p. 23–32;

– Dilyana Boteva-Boyanova, *Über den Kulturaustausch, die kulturellen Einflüsse und den religiösen Synkretismus in Moesia Inferior und Thrakien (2. –4. Jh. n. Chr.)*, p. 33–52;

¹ Cum ne putem da seama din această scurtă prezentare, descoperirile de inscripții (prin urmare, până de curând inedite) sunt puține la număr. Abundă în schimb o stufoasă bibliografie „epigrafică” (după părerea că orice „subiect” poate fi un titlu de articol); nu puține sunt, din păcate, și erorile filologice.

- Oct. Bounegru, *Marchands thraces dans les sources épigraphiques des provinces romaines Mésie et Thrace*, p. 53–56;
  - Fl. Matei-Popescu, *The origin of the Tradesmen in Dacia*, p. 85–98;
  - L. Mihailescu-Bîrliaba, *Les Pontobithyniens à Troesmis*, p. 125–132;
  - Kalin Stoev, *Über die Romanisierung der thrakischen und geto-dakischen Namen: Eine mögliche Deutung des Vorkommens einheimischer Namen in lateinischen und griechischen Inschriften aus den Provinzen Moesia Inferior und Dacia*, p. 199–218;
  - Oleg Alexandrov, *Ethnic and social composition of the Roman Army in Lower Moesia: Soldiers from the Danubian Provinces on the Roman Empire*, p. 219–234.
- Unele privesc istoria Moesiei Inferioare.

1604. István Bajusz, *Amfiteatrul de la Porolissum și amfiteatrele din provinciile romane de la Dunărea de mijloc*, Cluj, 2011.

1605. Doina Benea, *Istoria Banatului în Antichitate*, Timișoara, 2013, 471 p. (ilustrația inclusă, începând cu p. 421: fotografii, material grafic; în final 5 planșe color).

1606 (= XXII, 1557). Corneliu Gaiu, Radu Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua*, Cluj, 2011, 138 p.

Castrul de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) este situat pe cursul pârâului Ilișua, afluent al Someșului Mare; a fost sediul unei trupe auxiliare de cavalerie, *ala I Tungrorum Frontoniana*. În apropierea sa exista o importantă așezare civilă, sediul unui *territorium Arcoba(darae)*, având în frunte doi *magistri*².

Catalogul epigrafic este precedat de o substanțială introducere despre castrul roman³ și atelierul de pietrărie de la Ilișua. În cele ce urmează ne reține atenția doar catalogul

² Localizarea acestui toponim s-a făcut pe baza unei inscripții descoperită la Ilișua, de mai multe ori reluată (S. Nemeti, M. Bărbulescu, EN, 16–17, 2006–2007, p. 107–118; AE, 2006, 1130 = 2007, 1190). În cronică epigrafică pe anul 2009, nr. 1373, am exprimat părerea că așezarea rurală dezvoltată pe lângă castrul alei I Tungrorum Frontoniana trebuie să se fi numit *Tongri* (vezi Geogr. Rav. 4, 5: *Congri* !) sau *Ad Tungros*; dar *Arcobadara* era alt toponim, centrul unui *territorium* învecinat cu castrul tungrilor. De curând, S. Nemeti și D. Dana, *Ptolémée et la toponymie de la Dacie (I)*, *Classica et Christiana*, 7, 2012, 2, p. 431–437, propun emendarea toponimului din inscripția de la Ilișua: *Arcobara*. Dar toponimul transmis de Ptolemeu (III, 8, 4): ΑΡΚΟΒΑΔΑΡΑ, poate fi emendat mai degrabă ΑΡΚΟΒΑΖΑΡΑ (confuzia Δ – Ζ este perfect posibilă grafic); rădăcina *Arcoba*, cea care se păstrează pe inscripția de la Ilișua (se pare că este chiar întreagă, în rândul următor fiind săpat numele unuia dintre *magistri*), poate fi hidronimul traco-dacic corespunzând actualului pârâu Ilișua, iar finalul se regăsește în toponimele *Deusara* (ISM, I, p. 187 și nr. 33 și 43), *Germisara* – Γερμίζερα și chiar *Sarmizegetusa* – Σαρμιζεγετούσα.

³ Remarcăm dintru început o eroare: p. 13, „În *lataera praetorii* au fost cercetate trei construcții de zid. *Principia* ocupă o suprafață de 34 × 32,80 m, aliniată la *via principalis* la egală distanță de laturile de sud și de nord ale castrului. *Principia* castrului traianic a fost un edificiu de lemn...” etc. ; vezi și p. 15: „În dreapta principiei, Torma a dezvelit clădirea pretoriului...”. Autorii trebuie să afle că edificiul comandamentului (*principia*) nu se află în *latera praetorii* (forma *lataera* este greșită), ci la întretăierea dintre *via praetoria* și *via principalis*; substantivul *principia* (precum *castra*) este la plural; deoarece acordul cu verbul și utilizarea genitivului crează dificultăți, este preferabil a spune: „clădirea comandamentului a fost”, „comandamentul castrului traianic”. La fel, p. 16 (vezi și fig. 4: „*terma mare*” și „*terma mică*”; dar *thermae* au doar formă de plural (la fel în greacă, dar neutru plural): τὰ θερμά. *Nomina pluralia tantum* !

epigrafic (p. 67–92), însumând 45 de inscripții; ar fi meritat a fi prezentate și fragmentele de diplome militare publicate în 2010 chiar în revista muzeului bistro-năsăudean (vezi CEPR, XXX, 1439–1440), precum și ștampilele tegulare și alte produse ale epigrafiei minore (ILD, 801–803; vezi și seria precedentă a acestei cronici, nr. 1563).

Observațiile noastre trimit la pagină⁴: P. 71 (I.2.2): traducerea inscripției (în greacă) este de tot hazul: „Zeului *Theois Chaf...Jois*, (a împlinit legământul...”. Dar Θεοῖς Χ[ΤΟΥ]ΟΙΣ este la dativ plural: *Dis Inferis* (dar autorii nu iau în considerație ediția originală, deși o citează: R. Ardevan, V. Vollmann, în *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie*, Iași, 2006, p. 259–267; vezi de asemenea: AÉ, 2006, 1131; CEPR, XXVI, 2006, 1193). – P. 72 (I.2.5): prefectul *T. Ael(ius) Celer* este cunoscut dintr-o altă inscripție de la Ilișua (CIL, III, 789; în această carte, p. 76: I.2.15); cf. H. Devijver, PME, A 28. – P. 75 (I.2.13), traducere: dedicantul inscripției pentru divinitățile medicinei este *Quintus* [- -]; Κόιντος este forma greacă (vezi Ligia. Ruscu, CIGD, p. 40, nr. 55). – P. 85 (I.3b.11), r. 3–4, *eq(uitae) alae Frontonianae*, unde forma *eq(uitae)* este un calambur inexplicabil (vezi și pagina următoare, I.3b.13) [corect: *eq(ues)*]; tot aici, r. 4–5, nu este numele altui defunct înscris pe piatră, ci indicarea escadronului în care servise: *t(urma) Val[eri ?]ani*. – P. 87 (I.3b.15), r. 2 (păstrat), primul semn trebuie să fie ligatura A + N + T, *Ant(oniniana)*, iar în continuare *ic = hic* („aici”: vezi H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București – Paris, 1978, p. 203, § 169). – P. 90 (I.4.8), un posibil *[magi]ster*, care trimite spre comparație la cei doi *magistri* din inscripția pe care aceștia o dedică *[Geni]o terri / [t(orii) A]rcoba(darensis)* (p. 70, I.2.1).

1607. L. Mihăilescu-Bîrliaba, *Ex toto orbe Romano. Immigration into Roman Dacia. With Prosopographical Observation on the Population of Dacia (Colloquia antiqua, 5)*, Leuven – Paris – Walpole, MA, 2011.

1608. S. Nemeti. *Dialoguri păgâne. Formule votive și limbaj figurat în Dacia romană*, Iași, 2012.

1609. I. Piso, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972-2003)*, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2005, 528 p. (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, 41).

Întrucât la data apariției nu am avut la îndemână cartea, o prezentăm abia acum; titlurile studiilor vor fi însoțite de indicarea primei publicații (în cazul inscripțiilor, cu trimiteri la publicațiile care le-au preluat):

– *P. Furius Saturninus, légat de Dacia Superior*, p. 13–21 (= Actes de la XIIe Conférence internationale d'Études Classiques “Eirene” (Cluj-Napoca, 2–3 octobre 1972), București – Amsterdam, 1975, p. 679–685; o variantă în limba română în AMN, 9, 1972, p. 463–471); inscripția a fost preluată în IDR, III/2, 95; AÉ, 1972, 463;

– *Certains aspects de l'organisation de la Dacie romaine*, p. 25–37 (= RRH, 12, 1973, 6, p. 999–1015);

⁴ Mai util ar fi fost ca piesele catalogului să fie numerotate de la 1 la 45 (inscripțiile), apoi în continuare și monumentele funerare.

- *La votorum nuncupatio de Sarmizegetusa*, p. 39–50 (= RRH, 13, 1974, 5–6, p. 723–733; textul preluat în IDR, III/2, 241);
- *Der Krieg des Philippus gegen die Karpen*, p. 51–59 (= *In memoriam Constantini Daicoviciu*, p. 301–309; o variantă în limba română);
- *Sarmizegetusa et les guerres marcomannes*, p. 61–66 (= RRH, 16, 1977, 1, p. 155–159; o variantă în limba română, în AMN, 12, 1975, p. 159–163; coautor H. Daicoviciu); cu o inscripție inedită, preluată în IDR, III/2, 11 și AÉ, 1976, 561.
- *Carrières sénatoriales (I)*, p. 67–83 (= RRH, 15, 1976, 3, p. 465–481);
- *Die spätromische Inschrift von Gornea*, p. 85–93 (= ZPE, 42, 1981, p. 263–271; cu o nouă lectură, prezentată în AÉ, 1982, 836);
- *Maximinus Thrax und die Provinz Dakien*, p. 96–107 (= ZPE, 49, 1982, p. 225–238);
- *Das Militärdiplom von Drobeta*, p. 109–142 (= ZPE, 56, 1984, p. 263–295; cu variante în limba română, publicate în AMN, 21, 1984, p. 111–124 și Drobeta, 6, 1985, p. 63–74; preluată în RMD, II, 185 și AÉ, 1987, 843; ILD, 46);
- *Zur Entstehung der Provinz Dacia Porolissensis*, p. 143–150 (= *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seiner 80. Lebensjahres* (hrsg. Ekkehard Weber und Gerhard Dobesch), Viena, 1986, p. 471–481); discuție specială asupra inscripției de la Palmyra (vezi IDRE, II, 414);
- *Die Inschriften von Pfaffenberg und die Bereich der Canabae Legionis*, p. 151–193 (= Tyche, 6, 1991, p. 131–170);
- *Municipium Vindobonense*, p. 195–201 (= Tyche, 6, 1991, p. 171–177);
- *Zum Kultus der Dea Caelestis*, p. 203–207 (= ZPE, 49, 1993, p. 223–226); preluată în AÉ, 1993, 1345; ILD, 282).
- *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und in Apulum*, p. 209–229 (= *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie. Kolloquium Köln, 24–26 November 1991* hrsg. W. Eck, Köln – Wien – Weimar, 1993, p. 315–337);
- *La tablette de Baudacet (Gembloux, Belgique); éléments d'étude comparative*, p. 231–242 (= Latomus, 52, 1993, 4, p. 826–841);
- *Ein neuer Statthalter von Noricum Mediterraneum*, p. 243–248 (= ZPE, 107, 1995, p. 299–304);
- *L'aristocratie municipale en Dacie et la grande propriété foncière*, p. 249–255 (= *Du latifundium au Latifondo. Actes de la Table ronde internationale du CNRS organisée à l'Université Michel de Montaigne – Bordeaux III les 17-19 décembre 1992*, Paris, 1995, p. 437–444);
- *Zur Tätigkeit des L. Aelius Caesar in Pannonien*, p. 249–263 (= Carnuntum Jahrbuch, 1993–1994, p. 197–202);
- *Eine Parallele zwischen den Praetoria der Statthalter in Carnuntum und in Apulum*, p. 265–272 (= Carnuntum Jahrbuch, 1993–1994, p. 203–209);
- *Le territoire de la Colonia Sarmizegetusa*, p. 273–293 (= EN, 5, 1995, p. 63–82);

– *Les estampilles téglaires de Sarmizegetusa*, p. 295–345 (= EN, 6, 1996, p. 153–199; reluare a ștampilelor cuprinse în 1980 în IDR, III/2, p. 421 și urm.; cu noi descoperiri și observații);

– *Die Legio XV Apollinaris in den Markomannischen Kriegen*, p. 347–355 (= AMN, 35, 1998, p. 97–104; preluată în AÉ, 1998, 1087; ILD, 247);

– *Ein Celeianer als Decurio von Sarmizegetusa*, p. 357–362 (= *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag* [hrsg. P. Scherrer, H. Täuber, H. Thür], Wien, 1999, p. 379–382; inscripție inedită: preluată în AÉ, 1999, 1304; ILD, 190);

– *L'ala Flavia en Dacie*, p. 363–373 (= AMN, 36, 1999, p. 81–89) [dintre propunerile de identificare a misterioasei trupe, de reținut cea a lui Fl. Matei-Popescu, în nota publicată în vol.: Ov. Țentea, I. C. Oprea (ed.), *Near and beyond the Roman Frontiers. Proceedings of a Colloquium held in Târgoviște, 16-17 Oktober 2008*, București, 2009, p. 339–346];

– *Les chevaliers romains dans l'armée impériale et les implications de l'imperium*, 375–399 (= *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque international organisé par Ségolène Demougin, Hubert Devijver et Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier (Bruxelles – Leuven, 5–7 octobre 1995. Collection de l'École Française de Rome, 257, Roma, 1999, p. 321–350);

– *Les légions dans la province de Dacie*, p. 401–428 (= *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998, rassemblés et édités par Yann Le Bohec avec la collaboration de Catherine Wolff, Lyon 2000, p. 205–225);

– *I pomarense di Sarmizegetusa*, An der Nord Grenze, p. 401–434 (= EΠΙΓΡΑΦΑΙ. Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasperini (ed. Gianfranco Paci), Tivoli (Roma), 2000, p. 737–744); vezi în această cronică, nr. 1636;

– *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Brève présentation et état de recherche*, 435–457 (= *Transylvanian Review*, 10, 2001, 2, p. 16–37);

– *De nouveau sur les Lucii Antonii de Sarmizegetusa*, p. 459–466 (= *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, p. 363–370.); cu o nouă inscripție inedită, preluată în AÉ, 2001, 1719 și ILD, 248;

– *Studia Porolissensia* (I). *Le temple dolichénien*, p. 467–486 (= AMN, 38, 2001, p. 221–237); cu revizuirea a două inscripții de la Porolissum (publicate nesatisfăcător de N. Gudea); preluate în AÉ, 2001, 1706–1707 și ILD, 683–684.

– *L'urbanisation des provinces danubiennes*, p. 487–506 (= *La naissance de la ville dans l'antiquité*, ed. M. Reddé, L. Dubois, D. Briquel, H. Lavagne, Fr. Queyrel, Paris, 2003, p. 285–298).

Urmează indici (Register): nume de persoane, împărați și casa lor domnitoare; divinități; indici – de materii și geografic.

1610. Ovidiu Țentea, *Ex Oriente ad Danubium. The Syriaca Units on the Danube Frontier on the Roman Empire*, Cluj-Napoca, 2012.

1611. Idem, *Modele ale civilizației romane în provinciile dunărene între identități locale și valori universale*, București, 2011 (cu trei anexe: catalog epigrafic, catalog separat al ștampilelor, tabele).

*

1612. Doina Benea, *Aspecte militare ale organizării provinciei Dacia pe râul Mureș*, Apulum (series Archaeologica et Anthropologica), 49, 2012, p. 85–102.

1613. R. Ciobanu, *Un zeu enigmatic la Apulum: Surgastos – Pataros – Teianon*, Apulum (series Archaeologica et Anthropologica), p. 103–108.

Divinitatea apare pe monedele orașului Tios din Bithynia cu legenda ZEΥΣ ΣΥΡΓΑΣΤΗC, ZEΥΣ CΥΡΓΑΣΤΗNOC (B. Head, Hist. Num., Oxford, 1911, p. 518); după Ciobanu, zeul mai apare pe un as de la Domitian, pe revers ZEΥΣ ΣΥΡΓΑΣΤΗΣ TEIANΩN (dar nu se indică sursa). Pe o inscripție de la Brixia (CIL, V, 6205 = ILS, 4078): *Dis paternis Surgasteo magno Pat(a)ro*; al doilea epitet provine de la Pataros, oraș din Lycia (Strabo, XIV, 3).

1614. Andrea Cumurciuc, *Divine Presence in the Bathhouses of Roman Dacia*, SAA, 17, 2011, p. 145–154: monumente epigrafice (în special la Băile Herculane și Germisara; dar vezi și dedicațiile pentru zeii medicinei, din termele castrului legiunii V Macedonica de la Potaissa); piese sculpturale, în băile militare: Hercule, Liber Pater, Esculap și Hygia, Venus, Diana, Nymfe).

1615. Dan Dana, R. Zăgreanu, *Deux dédicaces latines inédites de Porolissum (Dacie romaine)*, Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, 28, 2013, p. 27–35.

1616. Idem, *Les indigènes en Dacie romaine ou la fin annoncée d'un exception: relecture de l'épithaphe CIL III 7635*, Dacia, N.S., 57, 2013, p. 145–159.

Vezi *infra*, nr. 1649.

1617. Dan Augustin Deac, *Being an Isiac in Potaissa. Short Remarks on RICIS 616/0102 (= CIL III 882)*, Rediv. Revista doctoranzilor în istorie veche și arheologie, I, 2013, p. 65–73.

Abrevierea la care trimite autorul: L. Bricault, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques (RICIS)*, Paris, 2005.

1618. Idem, *The Toponymy of Dacia Porolissensis. Recent Research and new Approaches*, EN, 23, 2013, p. 261–170: Potaissa, Napoca, Arcobara, Samum (v. CEpR, XXXII, 1577, cu prezentarea comentariului lui I. Piso); Rucconium (cf. CEpR, XXXII, 1581).

1619. Idem, *Negotiating with the Dacians. The Case of M. Ulpius Celerinus, interpres Dacorum*, EN, 23, 2013, p. 313–322.

1620. Monica Dragostin, *L'onomastique grecque de la Dacie romaine*, SCIVA, 64, 2013, 1–2, p. 67–119.

1621. Gheorghe Dragotă, *Castre romane din Țara Făgărașului*, Acta Terrae Fogarassiensis, II, 2013, p. 49–72.

Vezi p. 57: ștampile tegulare CN, COH NVMID, COH NVM ANT (= IDR, III/4, 174, 176–177).

1622. A. Falileyev, *Society and Religion in Ilișua. A Comment*, SAA, 17, 2011, p. 155–161. Analiză a câtorva nume pretinse celtice din inscripțiile de la Ilișua (autorul ignoră cartea consemnată la nota precedentă); în concluzie, admite că doar numele *Cutti* (CIL, III, 7628) era la origine gallic.

1623. N. Gudea, *Eine Bitschaft von dem Limes Dacicus an die spanischen Archäologen: Über eine Einheit der Legion VII Gemina Felix in Porolissum am dakischen Limes*, Revista Bistriței, 25, 2011, p. 159–168.

P. 161: „Aufgrund der oben erwähnten Ermägungen behauptete und behaupte ich, daß seine Einheit der Legion VII Gemina Felix, die ihre Baumaterialien mit dem Stempel LVIIIGF versehen hatte, am Anfang des 3. Jahrhunderts – wenn nicht sogar für eine längere Zeit zwischen dem Ende des 2. Jahrhunderts und Anfang des 3. Jahrhunderts n. Chr. – in Porolissum anwesens war. Bemerkenswert lassen ziemlich sicher datierbare archäologische Kontexte vermiten, daß die Einheit auch später (nach 213) in Porolissum verweilte”.

1624. Nicolas Mathieu (Grenoble), *Autour du nepos d’Alburnus Maior, Panes, fils de Bizo (AE, 2007, 1201): petit fils ou neveu*, Classica et Christiana, 8, 2013, 2, p. 497–525.

Discuția pornește de la inscripția AE, 2007, 1201 (= CEpR, XXVII–XXVIII, 2007–2008, 1302; Anca Timofan, Barbu, Apulum, 44, 2007, p. 185–187; Carmen Ciongradi, Anca Timofan, Vitalie Bârcă, ZPE, 165, 2008, p. 250–253; vezi și AE, 2008, 1167). Anexă epigrafică cu acest termen; concluzie incertă.

1625. Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, Iulia Dumitrache, Valentin Piftor, *La mobilité locale en Dacie romaine selon les sources épigraphiques. I. Dacie Inférieure*, Studia Historica, Ha antig., 28, 2010, p. 95–108.

1626. Irina Nemeti, R. I. Zăgreanu, *Sculptural Monuments from Dacia Porolissensis*, EN, 23, 2013, p. 277–296. V. *infra*, nr. 1650.

1627. Corneliu Onofrei, *A Military Diploma regarding Dacia Porolissensis (14th of April 123)*, EN, 23, 2013, p. 271–276.

1628. Ioan Oprea, *Consecințele unui teatru de război: trupele auxiliare dacice din armata Imperiului*, în vol.: Fl. Ciulava, I. Oprea ed., *Două decenii de arheologie studențească la Alba Iulia. Cercul de istorie veche și arheologie*, I, 2012, p. 266–278.

1629. Ioan Piso, Tiberiu Tecar, *Une inscription funéraire des environs de Napoca, Tibiscus (s.n.)*, 3, 2013, p. 33–35. V. *infra*, nr. 1641.

1630. S. Nemeti, *Pagan Dialogues. Religious Messages and Social Representation in the Votive Inscriptions from Dacia*, EDR, s.n., 14, 2012, p. 177–197.

1631. Maria Corina Nicolae, *The Capitoline Triad in Roman Dacia*, Peuce, 9, 2011, p. 291–294.

1632. C. C. Petolescu, *Drobeta în timpul războiului dacic al împăratului Traian*, Drobeta, 23 (Arheologie – Istorie), 2013, p. 121–128.

1633. Luigi Piacente, *I librarii nelle furerie dell'esercito romano*, Classica et Christiana, 8, 2013, 2, p. 593–598.

1634 (= IDR, III/4, 85). Cristian Schuster, *Castelul de la Caput Stenarum și cohors I Flavia Commagenorum*, Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis (Sebeș), 5, 2013, p. 237–253.

Fragment de șampilă tegulară, *coh(ors) I* [- - -], descoperită la Boița (*Caput Stenarum*) și atribuită de primul ei editor (N. Lupu, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 219–227) cohortei *I Tyrionum* din armata Daciei Inferioare. După Cr. Schuster, ar putea fi vorba de *cohors I Flavia Commagenorum*; opinie verosimilă, dacă avem în vedere descoperirea, în apropiere, la Săcădate, unui fragment de altar dedicat de un necunoscut *I. O. M. Dolīc[heno] Com[mageno]* (IDR, III/4, 86).

1635. Gabriel Stăicuț, *Pietroasele – the Edifice with Hypocaustum. Epigraphic Evidence of Legio XI Claudia*, în *Cahiers ARA. Arhitectură. Restaurare. Arheologie* (Cahiers ARA), 2, 2011 (București), p. 87–99 (cu fotografii și desene). V. *infra*, nr. 1652.

Inscripții recent descoperite sau revizuite

(nr. 1636–1652)

1636. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Lespede de marmură, care, probabil împreună cu alte trei, îmbrăcau baza unei statui; editorul consideră că această dală era fixată pe partea anterioară a bazei. Descoperită în anul 1997, în cursul arăturilor de primăvară, la circa 200 m depărtare de latura de nord a orașului roman. Parte din colțul inferior stâng rupt, fără a afecta textul inscripției; de altfel, un spațiu important al câmpului inferior al inscripției a rămas negravat. Dimensiuni: 0,81 × 0,50 × 0,25 m. Inscripția este încadrată în două registre, profilate. Primul rând al inscripției este gravat chiar deasupra primului registru; în registrul superior sunt gravate r. 2–6, în următorul r. 7–13. Înălțimea literelor variază, între 1,7–3,1 cm. Deși nu se face mențiune, piatra se păstrează probabil la Muzeul din Sarmizegetusa.

I. Piso, *Nordgrenze* (v. nr. 1609), p. 429–434; AÉ, 2000, 1087.

*[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) e[t] Genio collegi(i) Pomarens(ium)
Val(erius) Ianuarius pater et Flavia
Crescentina mater pro salute
filiorum suorum cultores
5 Iovis Optimi Maximi ex
promisso fecerunt*

Numini aeterno
I(ovis) O(ptimi) M(aximi) cultores
Pomarensium
 10 *Val(erius) Valerianus I[- - -]*
Octavius Cassianus [- - -]
Iul(ius) Silvanus Iul(ius) Dig[nus ?]
Val(erius) Ianuarius IARSIA[- - -]

Editorul consideră, pe bună dreptate, că inscripția nu are legătură cu cultul zeiței Pomona, fiind vorba de un colegiu profesional; în acest sens citează inscripțiile atestând *pomarii* la Pompei (CIL, IV, 149, 180, 183 = ILS, 6431 c; CIL, IV, 202 = ILS, 6411 a; CIL, IV, 206 = ILS, 6411 c), *fructuarii* la Roma (CIL, XVI, 10275), precum și *citrarii Napolitani* (CIL, VI, 9258). Editorul consideră că forma *pomarenses* poate deriva de la *Pomaria*: „che potrebbe essere il nomen di un vicus di Sarmizegetusa”: înțeleg prin aceasta un cartier al negustorilor (poate chiar al producătorilor) de fructe de la Ulpia Traiana; de aici derivă numele locuitorilor cartierului (cu desinența *-enses*, precum la *Apulenses*, *Drobetenses*, *Napocenses*, *Romulenses*); un toponim în Mauretania Caesariensis: *ab Altava Pomar(iam)* (CIL, VIII, 22621 = Jean Marcillet-Jaubert, *Les inscriptions d'Altava*, Aix-en-Provence, 1968p. 28-29, nr. 14). După editor, expresia *numini aeterno I. O. M.* ar avea vreo legătură cu *colitores* din inscripția dedicată *Deo aeterno, Iunoni et Angelis* (IDR, III/2, 190).

1637. APVLVM. Plăcuță de plumb descoperită în anul 2007 în cursul săpăturilor preventive, în zona necropolei din partea de sud a orașului Alba Iulia. Dimensiuni 11 × 6 cm.

George Valentin Bounegru, György Németh, *Cursing the nomen*, ZPE, 184 (2013), p. 238–242.

[defigo ..... NO-]
 MEN MRRA
 NOMEN CLIAN-
 NES NOMEN IVLI-
 5 ES NOMEN VA[LE]- 5
 RIES NOMEN
 FVSCENTIS NOMEN
 [S]ARMATIONI[S]
 NOMEN FILOM
 10 INI NOMEN CIRI-
 [...V VIANVI..
 [..... NOMEN] CLINI
 NOMEN FLAVIES
 IVLIES NOMEN AU
 15 [RELI]ES NOMEN IVLI- 15
 ES NOMEN NAV
 [I]NVVI NOMEN
 [.....] NOMEN
 .....] NOMEN VALER[I]-

20 [ES] NOMEN FILON- 20

[IS] NOMEN ...

[..... NOM]JEN

Listă de nume (la genitiv), ale persoanelor aflate sub blestem; de remarcat numele feminine, cu terminație greacă pentru genitiv.

1638. Mihalț (jud. Alba). Căramidă romană descoperită în timpul lucrărilor de extragere a nisipului, pe malul drept al Mureșului, în zona de confluență a acestui râu cu Târnavă; dimensiuni; $41 \times 29 \times 4$ cm. Dimensiunile cartușului: $12,6 \times 3,5$ cm.

Tiberiu-Pavel Polgar, în *Două decenii* (v. *supra*, nr. 1628), p. 279-283, fig. 1-2 (foto, desen).

Ștampila conține trei litere: CAM; semnul din mijloc trebuie să fie litera A. Probabil o ștampilă a unui producător particular; nu apare nici la Apulum sau Ulpia Traiana, nici în altă parte.

1639. Căramidă romană ștampilată, descoperită în cetatea feudală de la Tăuți (jud. Alba); evident, adusă din altă parte și reutilizată ca material de construcție. Dimensiunile cartușului ștampilei: $10,2 \times 3,3$ cm.

Gligor Adrian Borza, în *Două decenii* (v. *supra*, nr. 1628), p. 285-288, fig. 2 (foto, dar ilizibilă), 3 (desen).

LEG XIII G

1640 (= XVII-XVIII, 1270). POTAISSA. Trei fragmente de placă de marmură (care se îmbină); la acestea se poate adăuga un fragment dispărut.

AÉ, 2007, 1194 = ILD, 483 (= R. Münsterberg, J. Oehler, JÖAI, 5, 1902 Bbl., col. 99; I. Piso, Potaissa, 2, 1980, p. 127-128, nr. 5) + CIL, III, 7688; vezi S. Nemeti, în *Dacia felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj, 2007 p. 229-234. Inscripție dedicată:

Deo For[ti - - -]

pro sal(ute) Impera[toris, - torum et - - - sa]cerdotalis Daciae

Pentru completarea r. 1, Nemeti apropie de AÉ, 1972, 454: *Deo Forti Phoebo Apolinni Parthico*.

Dedicanții sunt foști militari, fără îndoială ai legiunii V Macedonica. Numele dedicanților sunt scrise pe cinci coloane, fiecare cu rangul militar la trecut; în col. V, doi *ex eq(uite)*. În încheiere, dedicația: *[- - -]us vet(eranus) ex b(ene)ff(iciario) leg(ati) m[armo]ra ex suo posuit*.

1641. NAPOCA. Bază (fragmentară) de monument funerar de calcar descoperită în vara anului 2012, la circa 4 km sud-est de zidurile orașului antic, pe malul pârâului Becaș, cu oazia lucrărilor pentru fundațiile unui nou cartier de locuințe. Fața este cuprinsă într-un chenar profilat (în bună parte distrus), iar spre câmpul inscripției având un rând de perle. Dimensiuni: $1,70 \times 0,96 \times 0,62$ m. Litere înalte de 9-9,5 cm. Litera A este fără bară (r. 2,

9–10) sau cu bară oblică (r. 5–6, 8, 11). Litera *M* prezintă trei variante: cu haste laterale oblice (r. 3); cu hastele laterale verticale (r. 2, 6–7); cu hastele laterale verticale, dar cele interioare mai scurte (această formă este considerată târzie). În r. 7, semnul } (pentru *centurio*) este încadrat de două *hederae* stilizate, în rândul ultim, această frunză de iederă este mai mare (cât literele). Se păstrează la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei

I. Piso, T. Tecar, *op. cit.* (v. *supra*, nr. 1629), fig. 1 (foto), 2 (desen – reconstuire a inscripției).

D(is) M(anibus)
Aurellius) M[axi-]
mus, ve[t(eranus) ex]
dec(urione) vix(it)
 5 *annis [L -]*
Aurelii M[a-]
nes (centurio) Mu-
saeus vex(illarius)
Maximus
 10 *[F]austinus fili(i)*
pat(ri) pie(ntissimo)

În r. 5, vârsta trebuie să fi fost de peste 60 de ani, deci *LV* (plus una sau două *hastae* sau *LX* (plus eventual *V*). Lipsa *praenomen*-ului, gentiliciul *Aurelius* (la plural, aplicându-se celor patru fii), precum și forma literelor permit datarea inscripției după data promulgării Constituției Antoniniene, chiar către mijlocul secolului al III-lea. *Cognomina* personajelor sunt latine (*Maximus*, *Faustinus*), grec (*Musaeus*) sau microasiatic (*Manes*). După editori, inscripția se referă la o trupă de cavalerie, poate *ala Siliana* din castrul de la Gilău.

1642–1646. NAPOCA. Eugenia Beu-Dachin, Sorin Cociș, Valentin Voișian, *Epigraphica Napocensia. Epigraphic Discoveries from Victor Deleu Street in Cluj-Napoca*, EN, 23, 2013, p. 297–312, nr. 1–6

1642. NAPOCA. Fragment de cupă (?) de lut, descoperit într-o construcție cu hipocaust. Dimensiuni: $\hat{h} = 7,6$ cm, diam. = 11,7 cm. Litere înalte de 3 cm. Editorii citesc un antroponim, cu litere grecești, Λολλία; dar litera *L* este mai degrabă cursivă latină: *Lollia[nus]*.

Loc. cit., p. 299–300, pl. III (foto) și IV/1 (desen).

1643. Ibidem. Fragment ceramic, descoperit într-o locuință. Dimensiuni: $5,7 \times 5$ cm. Se păstrează două litere incizate în pasta arsă: *SC* (urmate se pare de piciorul unei alte litere, pierdută).

Loc. cit., p. 300, nr. 2, pl. IV/2 (desen).

1644. Ibidem. Fragment de *mortarium*. Dimensiuni: diam. 45,5 cm, $\hat{h} = 12$ cm. Pe buză, la stânga deversorului, o ștampilă $5,5 \times 3,8$ cm.

Loc. cit., 300–301, nr. 3, pl. II (foto, desen).

[Cl(audius) Do]nitia[-]
[Ev]aresto

Este cea mai cunoscută șampilă a acestui ceramist, producător de *mortaria* (vezi IDR, III/6, 319; ILD, 127, 144–145, 148).

1645. Ibidem. Fragment de țiglă șampilată, descoperită între resturile unei construcții. Șampila în cartuş cu *tabula ansata* (se păstrează cea din dreapta). Dimensiunile cartuşului: 11 × 3 cm; litere înalte de 2 cm. MNIT, inv. V.41373.

Loc. cit., p. 300–301, nr. 4, pl. IV/3 (desen); *ibidem*, p. 302, nr. 5, Ipl. III/4 (desen; aceeași șampilă, fragment: [- -]DP).

Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)

Șampilă cunoscută la Napoca (ILD, 572) și Romita (ILD, 655). Limitarea datării între 123–168 nu are nicio bază cronologică, deoarece cele trei armate (*exercitus*) provinciale din Dacia au continuat să existe și după reforma din 168 (prin urmare și *exercitus Daciae Porolissensis*).

1646. Ibidem. Piesa următoare (*loc. cit.*, p. 302, nr. 6; foto și desen) reia un altar închinat lui *Silvanus Domesticus* (AÉ, 2003, 1649; ILD, 552); dar numele dedicantului rămâne în continuare obscur (pe fotografie nu se distinge nimic!).

Iar un alt altar (*loc. cit.*, nr. 7) este... anepigrafic!

1647. POROLISSVM. Fragment de lespede de calcar descoperit în anul 1982 în săpăturile din castrul de pe Pomet, în ruinele zidului de incintă (porțiunea de nord-est, spre turnul de est al porții *praetoria*); partea de jos profilată. Dimensiuni: 0,33 × 0,35 × 0,34 m. Câmpul epigrafic 0,24 × 0,35 m; scriere îngrijită; semne despărțitoare triunghiulare. Muzeul Zalău (neînregistrată).

D. Dana, R. Zăgreanu, Tyche, 28, 2013, p. 28–32, pl. 3/1 (v. *supra*, nr. 1615).

Editorii transcriu astfel inscripția:

]A.R...[
]P·AEL·MA[
]ŞALINARV[
]TATI·FE[
5]·VM·E[

și propun următoarea completare:

[---]A. R...[---]
[---?] P(ublii) Ael(ii) Ma[ri cond(uctoris) (pascui et ?)]
[---?] şalinaru[m ---]
[---]tati FE[---]
5 [---].um e[---].

Autorii recunosc în r. 2 numele unui important personaj, *P(ublius) Ael(ius) Ma[rius]*, arendaș al salinelor și probabil al pășunilor; el mai este cunoscut din inscripții de la Micia (CIL III 1363 = IDR III/3 119), Domnești (jud. Bistrița-Năsăud; AE, 1930, 10 = AE, 1957, 273 = AE, 1967, 388 = ILD, 804), Tibiscum (CIL III 1549 = IDR III/1 145) și Boia bârzii (jud. Hunedoara; AE, 2005, 1296). Mai departe, în r. 4, editorii propun *Fe[lix]* sau *fe[cit]*; în r. 5 [-- -] *VVM*, prin urmare [--- *s/uum* (?), apoi *efx* ---]

Cercetând fotografia publicată de autori, observăm că literele reconstituite în r. 1 sunt reale; dar între ele este baza unei haste, apoi alta după *R*; reconstituim aici [M]ATRI, deci dedicația [*Terrae m]atri*. În continuare, observăm bazele înclinate ale unei litere, posibil *A*, iar mai departe bazele a două haste – ceea ce ne duce cu gândul la *Atticus* din inscripția de la Domnești (vezi *supra*): [*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et T(errae) M(atri) | [p]ro sal(ut)e Ael(ii) | Mari fl(aminis) col(oniae) | conduc(toris) pasc(ui) | et salina(rum) At(ticus, act(or) eius, | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*].

1648. POROLISSVM, Altar din piatră de calcar descoperit în anul 1985, în cursul săpăturilor în castrul de pe dealul Pomet, în *latus principiorum sinistrum*. Coronamentul și baza deteriorate; este compus din două bucăți lipite în partea de sus. Dimensiuni : 65 × 27 × 30 cm. Literele, de calitate mediocră, prezintă *apices*; *T* seamănă cu *I*, iar *Y* cu *V*; litera *O* mai mică; litere înalte de 3–5 cm. Semne de separație în formă de săgeată. Muzeul județean de istorie și Arheologie, Zalău; inv.143/2013.

D. Dana, R. I. Zăgreanu, *Tyche*, 28, 2013, p. 32–35, nr. 2, pl. 4 (foto) (v. *supra*, nr. 1615).

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
et Iunoni
Reg(inae) P(ublius) Ael(ius)
Stadylo
5 dec(urio) aedil(is)
pro vot(o).*

Dedicantul poartă *tria nomina*; el era membru al consiliului municipal, îndeplinind la data punerii inscripției magistratura de edil (în *municipium Septimium Porolissense*). Un înaintaș al său primise cetățenia pe vremea împăratului Hadrian. Cognomenul său nu pare a mai fi atestat; între posibilități, editorii se gândesc la un derivat din gr. *stadios* – ceea ce este posibil. Cognomenul poate desemna pe un câștigător al alergării de un *stadium* (125 pași = 185 m). Să nu uităm că la Porolissum exista un amfiteatru (v. *supra*, nr. 1604), refăcut în anul 157 de procuratorul provinciei (CIL, III, 836); axul mare al arenei măsura 60 m, ceea ce apropie circumferința (lângă care era pista de alergare) de un stadion.

1649 (= CIL, III, 7635; C. Torma, AEM, 3, 1879, p. 87–88, nr. 4). **Vad** (jud. Cluj). Fragment de stelă funerară (compus la rândul-i din patru fragmente, care se îmbinau; de curând a fost redescoperit unul singur, din partea dreaptă inferioară), aflat la sfârșitul secolului al XIX-lea în biserica din Vad; se consideră că ar proveni din castrul de la Cășei.

D. Dana, R. Zăgreanu, *op. cit.* (*supra*, nr. 1616).

[D(is)] M(anibus)
 [Aur(elius) - - -] blasa, eq(ues), st(ependiorum) - - -]
 [- - -] Aur(elia) Tsinta vix(it)
 [ann(os) -]XXXI; Aur(elius) Aϵļi [anus?]
 5 [vix(it) ann(os) - - -]

În r. 2, *cognomen*-ul este incomplet; autorii recunosc partea finală a unui antroponim dacic și compară cu două nume descifrate pe *ostraca* de la Mons Claudianus (Egipt): Δαβλασα și Ζουροβλασα (pe baza informației oferite de Hélène Cuvigny). Tot dacic este recunoscut *cognomen*ul (feminin) *Tsinta* (acesta apare și în inscripția CIL, III, 870 de la Potaissa, atât feminin, cât și masculin – *Tsinto*; considerate tracice de I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 85–105).

1650. Gherla (jud. Cluj). Fragment de stelă funerară din tuf vulcanic. Dimensiuni: 0,16 × 0,22 × 0,15 m. Litere înalte de 4 cm. MNIT, inv. D 924.

Irina Nemeti, R. I. Zăgreanu, *art. cit.* (*supra*, nr. 1626), p. 220, nr. 7, pl. II/2.

Din inscripție se păstrează: din începutul primului rând, par a se mai vedea picioarele unei litere (A?); r. 2, A, apoi o hastă perpendiculară (de la M, sau mai degrabă N); în rândul următor, o parte din ovalul literei O.

1651. Gurghiu (jud. Mureș). Altar de andezit; partea de sus (capitelul ?) ruptă. Descoperit în anul 2011, în timpul lucrărilor agricole. Dimensiuni: 0,57 × 0,31 × 0,32 m. Litere înalte de 5-5,5 cm; litera L cu aspect de *lambda*.

I. G. Farkas, Sz.-P. Pánczél, A. Szabó, Marisia, 32, 2012, p. 101–104.

[- - - -]
 sac(rum).
 Albanus
 Dicatulo
 5 v. s. l. m.

1652. Pietroasele (jud. Buzău). În cursul săpăturilor efectuate de Gh. Diaconu și colectivul șantierului, între 1977–1981, în edificiul cu *hypocaustum* situat la circa 400 m depărtare de castrul roman, au apărut mai multe ștampile tegulare ale legiunii XI Claudia (vezi ILD, 170–171); altele au apărut cu ocazia reluării săpăturilor, în anul 2009. Materialul tegular ștampilat aflat în depozitul Muzeul județean Buzău (17 piese) este prezentat exhaustiv de:

Gabriel Stăicuț, *Pietroasele – the Edifice with Hypocaustum. Epigraphic Evidence of Legio XI Claudia*, în *Caiete ARA. Arhitectură. Restaurare. Arheologie (Cahiers ARA)*, 2, 2011 (București), p. 87–99 (cu fotografii și desene).

Autorul distinge cinci ștampile:

a) ștampilă cu scriere normală: *Leg(io) XI Cl(audia)*;

b) ștampilă retrogradă: *Le(gio) XI Cl(audia)* (un fragment este prezentat în IDR, II, 605);

- c) șampilă rétrogradă: *Leg(io) XI Cl(audia)* (dar *E* normal!);
 d) șampilă rétrogradă: *Legionis XI Cl(audiae)*;
 e) șampilă rétrogradă: *Leg(io) XI Cl(audia) Ant(oniniana)* (ligatura *A + N + T*).

Cu excepția tipului *d*, aceste ștampile sunt deja prezentate în ILD, 170–171.

Ștampilles *a-c* sunt datate la începutul secolului al II-lea; tipul *e*, epoca lui Caracalla.

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei (nr. 1653–1659)

1653. Loc de descoperire necunoscut. Fragment de diplomă militară (tabella I), emisă de împăratul Traian. Anul 102.

W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 38, 2008, p. 348–353, n° II.6; AÉ, 2008, 1736.

[Imp(erator) C]aesar div[i Nervae f(ilius) Nerva Tr]aianus Au[g(ustus) Germanicus, pontif(ex) maxi]m(us), trib(unicia) po[t(estate) - - - imp(erator) - - - c]o(n)s(ul) IIII, [p(ater) p(atriciae)],

[d]ecur[ionibus et optionibus qui mi]litant in ala [praetoria ? quae] est in Moesia [Superiore sub He]rennio Satu[rnino, praef(ecto) Clau]dio Illo quor[um nomina subscri]pta sunt pie [et fideliter expe]ditio[ne Dacica functis ante emerita stipendia civitatem Romanam dedit - - -].

Împăratul Traian a fost investit *cos. IIII* la 1 ianuarie 101, iar *cos. V* la 1 ianuarie 103. Deoarece C. Cilnius Proculus (predecesorul guvernatorului din diploma citată) era încă în funcție la 16 mai 101 (AÉ, 2008, 1732), diploma datează abia către sfârșitul anului 102, după încheierea păcii. Pentru formula de acordare a cetățeniei *ante emerita stipendia* (în cazul de față, doar unor *principales*), vezi diploma CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1. Prefectul *Ti. Claudius Ilus* era cunoscut dintr-o inscripție, considerată suspectă (CIL, X, 270* = 432*), care se vede că este (parțial) autentică; vezi H. Devijver, PME, I, C p. 254.

1654-1656. W. Eck, A. Pangerl, *Ein consul suffectus Q. Aburnius in drei fragmentarischen Diplomen*, ZPE, 185, 2013, p. 239-247.

1654. Fragment de diplomă militară, inedit; loc de descoperire necunoscut. Dimensiuni: 5,7 × 2,4 cm. Loc de păstrare nementionat.

W. Eck, A. Pangerl, *loc. cit.*, p. 239–246 (fotografia la p. 240); reproducem transcrierea în capitale, cu întregirea editorilor.

Intus::

[--- PARTHIC]I NEPOS DIVI NERVA

[-----]IC ITRIB POT V

[-----]ES IN A[LI]S SEX E[T--]

Extrinsecus:

++++[--]

SINGV[L--A D --]

Q ABV[RNIO -- COS]

ALAE [--]

IV[LIVS? --]

Vacat [EXGREGALI]

MVCA[TRALI --]

DESC[RIPTVM ET RECOGNITVM EX TABVLA AENE]

A QV[AE FIXA EST ROMAE IN MVRO POSTEMPLVM]

DIV[I AVG AD MINERVAM]

[Imp(erator) Caes(ar) divi Traiani Parthi]ci □fil(ius) □divi Nerva[e nep(os) Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus)--]ICI trib(unicia) pot(estate) V

[iis qui militaverunt equites et pedit]es in alis sex [et cohortib(us) -- quae appellantur I Claudia Gallorum Capitoniana et -- et -- Gallorum Flaviana et -- et I Vespasiana Dardanorum et --, quae sunt in Dacia inferiore(?) sub -- civitatem Romanam dedit et conubium -- dumtaxat] singulis [singulas].

[A(nte) d(iem) - - -] Q. Abu[rnio Caediciano, C(aio) Bruttio Praesente co(n)s(ulibus)].

Alae [--, cui praest] Iu[-- exgregali] Muca[--].

Desc[riptum et recognitum ex tabula aene]a qu[ae] fi xa est Romae in muro post templum] divi [Aug(usti) ad Minervam].

Pe baza puterii tribuniciene a împăratului Hadrian, diploma datează între 10 decembrie 120 – 9 decembrie 121; din lista consulilor din acești ani, locurile libere sunt n noiembrie – decembrie 120 sau ultimele patru luni din anul 121.

1655. *Loc. cit.*, p. 247, autorii citați consideră că și alt fragment de diplomă (publicat de W. Eck – D. MacDonald – A. Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 406 și urm. = AE 2002, 1729 = RMD, V, 350) face parte din aceeași constituție imperială și propun întregirea:

[Imp(erator) Caes(ar) divi Traiani Parthici fi l(ius) div]i Nerv[ae nep(os) Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tri]bunic(ia) [pot(estate) V co(n)s(ul) III equitib(us) et peditib(us) qui militaverunt i]n alis sex [et cohortib(us)-- quae appellantur I Claudi]a Gallo[rum Capitoniana et -- et -- Gallorum Fl]avian[a et -- et I Vespasiana Dardanorum et --, quae sunt in Dacia inferiore(?) sub -- civitatem Romanam dedit et conubium --] etc.

[A(nte) [d(iem) - - -] Q. Aburnio [Caediciano, C(aio) Bruttio Praesente co(n)s(ulibus)].

Alae I [-- cui praest] Ti(berius) Claudi[us --] etc.

Datarea este cea de la numărul precedent.

1656. *Loc. cit.*, p. 247. Autorii citați atribuie aceleași constituții încă un fragment de diplomă (publicat de W. Eck – P. Weiß, Chiron 32, 2002, 453 și urm. = AE, 2002, 1763 = RMD, V, 349):

[Imp(erator) Caes(ar) divi Traiani Parthici fi l(ius) divi Nervae nep(os) Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tri]bunic(ia) pot(estate) V co(n)s(ul) III

equitib(us) et peditib(us) qui militaverunt i]n alis sex et cohortib(us) --- quae appellantur I Claudia Gallorum Capitoniana et -- et -- Gallorum Flaviana et -- et I Vespasiana Dardanorum et --, quae sunt in Dacia inferiore(?) sub --- civitatem Romanam dedit et conubium uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut si qui caelibes essent, cum iis quas pos]tea duxissent [dumtaxat singuli sin]gulas.

A(nte) [d(iem)--] Q(uinto) Aburni[o Caediciano] C(aio) Bruttio [Praesente co(n)s(ulibus)].

Alae I Vespasiana[e Dardanorum cui praest] P(ublius) Baebius P(ubli) [f(ilius) -- ex--].

P(ubli) Atini [--]; Ti(beri) Claudii [--]; P(ubli) Umbri [--]; C(ai) Quincti [--; --].

Datarea este cea de la nr. 1654.

1657 (= CEpR, XXXII, 1584). O diplomă militară (*tabella I*) din 24 aprilie 142 (publicată de W. Eck, ZPE, 181, 2012, p. 173–182) menționează un număr de trupe din Dacia Superior; în r. 8 de pe *intus*, este menționată încă o trupă, al cărei nume continua în r. 9; editorul completează: *num(ero) pedet(um)* (sic) [*sing(ularium) Britann(icianorum)*]. Completarea se bazează pe prezența într-o diplomă cu trupele provinciei Moesia Superior din anii 103/107 (CIL, XVI, 54) a unor *pedit[es singulares] Britannici*; aceștia se regăsesc apoi în Dacia în diploma din 17 februarie 110: *pedites singulares Britannici* (CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2), apoi în diploma din 2 iulie 110: *pedites Britannici* (CIL, XVI, 163 = IDR, I, 3). În diploma de la Urfa din 14 aprilie 123 (RGZM, 22 = ILD, 20), sunt menționați în Dacia Superior (*PEDITB BRITTANN* pe extrinsecus, *PED BRITT* pe intus).

În cronică epigrafică pe anul 2012 (nr. 1584), am acceptat lectura și completarea editorului diplomei; am considerat chiar că forma *pedet[- -]* poate găsi o explicație filologică.

Totuși, în diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179, formațiunea citată apare ca o *vexillatio peditum singular(ium) Britannicianorum*, tot în Dacia Superior (RMD, II, 183 = AÉ, 1987, 843); faptul că această formațiune are tot un caracter temporar (provizoriu), ne-a îndemnat a căuta altă soluție. Astfel, propunem a citi în diploma din anul 142, în locul cu pricina: *et num(ero) ped(itum et [equit(um) sing(ularium)]*.

Pentru garda personală a legaților provinciali, a legaților de legiuni și a procuratorilor guvernatori, erau recrutați militari de elită, *singulares* (vezi A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², p. XII, 35–37; M. P. Speidel, *Guards of the Roman Army*, Bonn, 1978); ei erau fie *equites*, fie *pedites*. Astfel, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa cunoaștem un altar dedicat *Eponab(us) et Campestrib(us)* de M. Calventius Viator, (*centurio*) *leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis), exerc(itor) eq(itum) sing(ularium) C(ai) Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)* (CIL, III, 7904 = IDR III/2, 205); este vorba de un centurion legionar, care se ocupa de antrenarea călăreților din garda guvernatorului Daciei (pe timpul lui Traian). De la Apulum se poate cita o altă inscripție (fragmentară; CIL, III, 14777 = IDR, III/5, 401), dedicată unei divinități necunoscute de un *hast(atus) leg(ionis) XIII [Gem(inae)] et M. Ulpius Restitutus, (centurio) exercit(ator) eq(uitum)*; dar acești *equites* pot aparține și cavaleriei legionare.

Epigrafa tegulară de la Apulum ne face cunoscuți atât *pedites singulares* (IDR, III/6, 272–284), cât și *equites singulares* (IDR, III/6, 269); două tipuri tegulare reproduc

ștampila N·SINGVL(IDR, III/6, 270–171), alte două doar SINGVL (IDR, III/6, 285–286.). În schimb, inscripțiile lapidare redau de mai multe ori nume de călăreți din formațiunea de *singulares* (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București, 2002, p. 145–146)

Deosebit interes prezintă o altă inscripție funerară de la Apulum: *Dasati (S)cenobarbi, eq(uiti) alae Ba[t]avorum ex n(umero) sing(ularium), st[ip(endiorum) X]V, [a]n(norum) XXXXI (?)*, *Bers[ius I]ngenius, de[c(urio)] ex n(umero) eodem, (h)er<r>es, posuit* (CIL, III, 7800 = IDR, III/5, 522). Este vorba despre un călăreț (de origine ilirică) din *ala Batavorum* (garnizoana la Războieni), transferat în *numerus singularium*. Această inscripție, precum și ștampila tegulară menționată mai sus, sunt dovada existenței unui *numerus singularium* la Apulum.

1658. CIVITAS AVLERCORVM CENOMANORVM (Allones, Sarthe, Gallia Lugdunensis). Zece fragmente dintr-o placă de marmură albă: fragmentul E descoperit în 1957; fragmentele A–D și F–J, descoperite între 1994–1998 descoperite în apropierea templului cu podium. Unele fragmente se îmbină. Depozitul arheologic din Allonnes și colecție privată.

K. Gruel, V. Brouquier-Reddé (ed.), *Le sanctuaire de Mars Mullo, Allones (Sarthe)*, Le Mans, 2003, p. 112–119, nr. 160 (*non vidi*; preluată în AÉ, 2003, 1189); revăzută de F. Bérard, MEFRA, 116, 2004, p. 1039–1142; idem, Gallia, 61, 2004, p. 362–365, fig. 75 (foto) – 76 (reconstituire) (vezi AÉ, 2004, 930).

F. Bérard unește fragmentele în câte două grupe (una din fragmentele E–F și G; alta din A–D și H) și propune trei ipoteze de reconstituire (scurtă, medie și lungă) cu reconstituire grafică). Reținem pentru cronica noastră grupa a doua de litere (A–D, H; care este mai constantă):

[- - - - -]
 [- - - - ICA[- - - -]
 [Germ?]anis Dac[isque - - - -]
 [- - - -]s ob sec[- - -]
 5 [- - - -]MESENET[- - donis]
 [mi]litaribus co[ronis item hastis puris item-]
 que vexillis [procurato]
 ri Aug(usti) tr[actus - - - tri-]
 buno leg sex[tae - - - leg(ionis) XXII Primigen[iae piaae fidelis, praefecto
 cohor(tis) primae Thracum Germa]nicae
 10 civit[as Aulercor(um) Cenomanor(um)]

În r. 3 (numerotarea noastră), G. Alföldy (idee reținută în MEFRA cit., p. 1105) propunea [Germ]anis Dac[isque - - -] , care se raportează la cele două popoare și la luptele purtate de Valerius Maximianus între 180–182. În r. 5, propunem [praef(ectus) coh(ortis) I He]mesen[orum] (trupă din Pannonia Inferior, de arcași, *milliaria equitata*) et[iam ob virtutem donis / mil]litaribus etc. În r. 7/8, ne putem gândi la [curato]ri Aug(usti) tr[adere annonam?], poate însărcinat cu *annonae militaris* (cf. IDRE, II, 367). În r. 8/ 9, [tri]/buno leg sex[tae - - -], poate fi vorba de un tribunat militar în legiunea VI Victrix (din

Britannia) sau VI Ferrata (din Syria), dar și XVI Flavia (tot în Syria). Tot în r. 9, prima miliție ecvestră trebuie redată cu abrevieri: *[praef(ecto) coh(ortis) I Thrac(um) Germa]nicae*.

Indiferent de restituirea propusă, informația din r. 3 rămâne enigmatică. Contrar propunerilor savante de completare, ni se pare că inscripția se referă mai degrabă la un ofițer participant la *bellum Dacicum* al împăratului Traian.

1659. Les Pilles (terr. de *Vasio Vocontiorum*; Drôme). Descoperit înainte de 2005, în albia râului Eygues. Stelă de calcar, cu bază și coronament profilate.

J. Planchon, M. Bois, P. Conjard Réthoré, Carte archéologique de la Gaule. La Drôme 26, Paris, 2010, p. 244; AÉ, 2010, 860.

D(is) M(anibus)
Coryloni,
cons[er]vi
optim[-]
 5 *[s(ub)] a(scia) d(edicaverunt)*

Fără a insista asupra unei dificultăți minore în r. 4 (a se vedea notița lui F. Gayet: «Le monument de l'esclave *Corylo* a peut-être été dressé par ses *conservi optimi*, si la lecture des a(auteurs) est correcte; l'épithète se rencontre seulement pour un dédicant dans AE, 1993, 1069, au singulier, *conservus optimus* en Espagne citérieure. La photo ne permet pas de contrôler ici la terminaison»), condiția servilă a acestui personaj este sigură. Interesul nostru pentru această inscripție este determinat de numele defunctului (forma la nominativ: *Corylo*), care ne evocă un antroponim regal dacic: *Scorylo* – *Corylus*.

Astfel, istoricul Sex. Iulius Frontinus menționează în *Strategemata* (I, 10, 4) pe *Scorylo, dux Dacorum*. Acest dinast dac era contemporan cu Nero, deoarece în sursa citată se face mențiune despre un război civil (*arma civilia*) care diviza poporul roman, cel din anii 68–69 (după N. Gostar, Pontica, 12, 1977, p. 129–136, la regele *Scorylo* se face aluzie și în r. 18–21 ale inscripției de la Tibur: CIL, XIV, 360 = ILS, 986 = *Inscriptiones Italiae*, IV/I², 125 = IDRE, II, 113). Acest nume mai este atestat de o inscripție de la Aquincum (în Pannonia; CIL, III, 13379 = IDRE, II, 282) și pe marele vas ceramic descoperit la Sarmizegetusa Regia, care poartă o dublă șampilă: DECEBALVS – PER SCORIOLO (AE, 1977, 672 = IDR, III/3, 272).

Acest *dux* a fost identificat de C. Daicoviciu (*Istoria României*, I, Bucurest, 1960, p. 294–295) cu regele *Coryllus*, menționat de Iordanes (*Getica*, XII, 73) într-un pasaj care prezintă succesiunea regilor daci după Deceneu, contemporanul și succesorul regelui Burebista:

După alți istorici, *Scorylo* (atestat de Frontinus) și *Coryllus* (la Iordanes) ar fi doi regi diferiți (H. Daicoviciu, J. Trynkowski, *Les rois daces de Burebista à Décébale*, Dacia (N. S.), 14, 1970, p. 159–166.), ceea ce ar modifica seria cronologică a regilor daci.

Acest sclav care poartă numele *Corylo*, dacă nu cumva *Scorylo*, a ajuns în Gallia adus de un militar (ofițer) roman participant la războiul cu dacii al împăratului Traian sau pe calea comerțului cu sclavi. Prezența dacilor în atelierele ceramice din Gallia pare a fi atestată de șampilile DACVS, DACCVS, DAGVS imprimate pe *vascula Gallica* (IDRE, I, 189).

B) MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)
(1660–1700)

Bibliografie – Generalități
(1660–1695)

1660. Al. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa* (Colloquia antiqua, 8), Leuven – Paris – Walpole M.A., 2013.

1661. V.-H. Baumann, *Așezări rurale de la gurile Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I–IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995.

Altarul (anepigrafic) cu reprezentarea lui Priap, p. 84 (fig. 6), a fost publicat de D. Tudor, *Analele Dobrogei*, 16, 1935, p. 28-29, nr. 18, fig. 6 (greșit localizat de unii autori, la Drobeta).

Vezi de asemenea inscripția consemnată *infra*, nr. 1699.

1662. Robert Born, *Die Christianisierung der Städte der Provinz Scythia Minor. Ein Beitrag zum spätantiken Urbanisierung auf dem Balkan*, Wiesbaden, 2012, 264 p. (investigație predominant arheologică; Tomis, Histria, Tropaeum).

1663. Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic. – Historical and archaeological Commentary*. Bibliotheca Tomitana IX, Constanța, 2012.

1664. Constantin Nicolae, *Dunărea de jos și Nordul Pontic. Interferențe istorice (cu privire specială în secolele IV–VII)*, București, 2013, 304 pag. (Bibliotheca Tomitana, X) (cu 113 figuri – desene: hărți, planuri de fortificații, materiale arheologice; la fig. 10, „Ștampilele unităților militare din Crimeea”).

1665. Florina Panait-Bîrzescu, Iulian Bîrzescu, Fl. Matei-Popescu, Adrian Robu (editori), *Poleis în Marea Neagră, Relații interpontice și producții locale*, Actele colocviului organizat de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” și de Filiala din Iași a Academiei Române, București 27–28 septembrie 2012), București, 2013.

Dintre studiile cu referințe epigrafice, reținem doar trei, privitoare la orașele de pe coasta de vest a Mării Negre:

– Ligia Ruscu, *Relațiile apoikiilor vest-pontice cu vecinii lor greci și barbari în epocile elenistică și romană*, p. 11–44;

– Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice. I*, p. 174–202;

– Florian Matei-Popescu, *Statutul juridic și teritoriul Histriei în epoca romană*, p. 293–233.

1666. Florina Karagiani (ed.), *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links of the Maritime Routes of the East. International Symposium Thessalonike, 4-6 December 2013*, Thessalonike, 2013, p. 316-319, Thessalonice, 2013. Reținem două studii:

- Livia Buzoianu, *Tomis – ville commerciale au Pont-Euxin (documents épigraphiques et archéologiques)*, p. 113–122;
- A. Barnea, *Vestiges paléochrétiennes des ports des ports de la Mer Noir de la province de Scythie. L'état actuel des recherches*, p. 316–319.

*

1667. Al. Avram, Iulian Bîrzescu, Monica Mărgineanu Cârstoiu, Konrad Zimmerman, *Archäologische Ausgrabungen in der Tempelzone von Histria (1990–2009)*, Il Mar Nero, p. 39–101.

1668. Oleg Alexandrov, *Ethnic and social composition of the Roman Army in Lower Moesia: Soldiers from the Danubian provinces of the Roman Empire*, în vol. *Pax Romana* (supra, nr. 1603), p. 219–234.

1669. Alexandru Avram, *Quelques remarques sur la terminologie grecque de la tombe dans les inscriptions de Thrace et de Mésie Inférieure*, în vol.: Maria-Gabrielle G. Parissaki (ed.), *Thrakika Zetemata*, II. *Aspects of the Roman Province of Thrace*, Atena, 2013, p. 279–287.

Vezi Liana Lupaș, *Denumirile mormântului în latină*, StCl, 5, 1963, p. 110

1670. Al. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie Inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale. L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.)* (Colloque international de Besançon, 26–27 novembre 2010, vol. I. Autour d'un projet d'atlas historique de l'Asie Mineure. Méthodologie et prospective, édité par Hadrien Bru et Guy Labarre), Presses Universitaires de Franche Comté, p. 111–132.

1671. Al. Avram, C. Chiriac, I. Matei, *Balles de fronde grecque en pays gète et ailleurs. Sur les traces de Zopyrion dans le Bas Danube*, RA, 2, 2013, p. 227–303.

Autorii publică 15 proiectile de praștie descoperite în Dobrogea, dintre care 8 poartă inscripții grecești; dintre cele mai interesante sunt două piese cu numele regelui Alexandru cel Mare, iar alta cu numele unui strateg Alexandru (identificat cu Alexandros Lyncestis); un alt proiectil provine de la Olbia. Autorii consideră că aceste proiectile provin de la armata lui Zopyrion, care a asediat fără succes Olbia, în 331 a. Chr.; distribuția geografică a acestor proiectile poate ajuta la reconstituirea itinerariului armatei lui Zopyrion în timpul retragerii prin Dobrogea, când a fost ucis de geți (după informațiile transmise de Iustinus, Curtius Rufus și Macrobius).

1672. V.-H. Baumann, *Aspecte din viața spirituală a populației rurale din zona gurilor Dunării în pragul noului ev creștin*, Peuce (s.n.), 11, 2013, p. 67–100. Vezi *infra*, nr. 1699.

1673. Oct. Bounegru, *Marchands thraces dans les sources épigraphiques des provinces romaines Mésie et Thrace*, în vol. *Pax Romana* (v. supra, nr. 1603), p. 33–56.

1674. Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Materiale arheologice elenistice recent descoperite în teritoriul callatian*, Peuce, 9, 2011, p. 459–468.

Ștampile amforice descoperite la Coroana, com. Albești, jud. Constanța: Thasos (2), Sinope (4), Cnidos (1); datare: ultimul deceniu al secolului IV – primele decenii ale secolului II a. Chr.

1675. Roxana-Gabriela Curcă, *The bilingual Inscriptions of Moesia Inferior: The Historiographic Framework*, Classica et Christiana (Iași), 6/1, 2011, p. 71–80. Autoarea constată: inscripții emise de către autoritățile provinciale (spre exemplu, *Horothesia* histriană a consularului Laberius Maximus; inscripții ale cetăților (*poleis*) grecești. Autoarea se oprește de asemenea asupra formularului epigrafic.

1676. Eadem, *La prosopographie des femmes en Mésie Inférieure. Une approche préliminaire*, Classica et Christiana, 8, 2013, 1, p. 73–80.

1677. D. Dana, *Les Thraces dans les diplômes militaires. Onomastique et statut d personnes*, in *Thrakika Zetemata*, II (v. supra, nr. 1669), p. 219–269.

1678. Idem *Possibles témoignages sur des cultes daces: la documentation épigraphique de la Mésie Inférieure*, în vol.: Matteo Tauber (ed.), *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geta-Daci*, Freiburg i. Br. – Berlin – Wien, 2013, p. 157–176.

1679. Dan-Augustin Deac, *Gottheiten mit rsprüngen aus Ägypten in der Westpontischen Poleis (vom 3 Jhr. vor Chr. bis zur Eroberung durch die Römer). Kurze Einführung*, ED (s.n.), 15, 2013, p. 17–182.

1680. Werner Eck, *La loi municipale de Troesmis: données juridiques et politiques d'une inscription récemment découverte*, Revue historique de droit français et étranger, 91, 2013, 2, p. 199–213. Vezi și nr. 1681.

O mare vâlvă a produs în lumea științifică apariția unui important document epigrafic: un fragment din *lex municipii Troesmensium*, datând din timpul domniei comune a împăraților Marcus Aurelius și Commodus. Este vorba de două mari table de bronz, ajunse pe calea comerțului ilegal de antichități, în Anglia, apoi, se pare, în Statele Unite ale Americii. Datele tehnice și fotografiile cu textul au fost comunicate profesorului Werner Eck (Köln) de unul din colaboratorii săi, Andreas Pangerl: o tablă măsoară 0,67 × 0,54 m și greutatea de 21 kg; cealaltă tablă măsoară 0,59 × 0,50 m și greutatea de 18 kg. Tăcerea asupra acestui excepțional document epigrafic a fost ruptă abia în anul 2013, prin comunicarea prezentată de prof. W. Eck la Congresul de epigrafie de la Berlin, apoi printr-o conferință prezentată de același savant la Institutul de drept roman de la Paris, la 1 martie 2013, publicată de îndată.

Deși nu este vorba de o comunicare integrală a textului, articolul publicat conține numeroase informații privitoare la conținutul acestei legi municipale. În această notă, suntem preocupați mai ales de data acestui document; aflăm astfel că legea a fost acordată *municipi<pi>bus municipi M(arci) Aureli Antonini et L(uci) Aureli Commodi Aug(usti) Troesm(ensium)*; după autor: „Il en résulte que le nom officiel de la ville était *municipium M(arcum) Aurelium Antoninum Aug(ustum) Troesm(ensium)*” (p. 201). Este confirmarea deplină a ridicării așezării civile de la Troesmis la rangul de *municipium* pe timpul

împăratului Marcus Aurelius (datarea municipiului de la Troesmis pe timpul acestui împărat a fost susținută pe baza descoperirilor epigrafice; vezi: R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 167; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudha romaine*, București, 1991, p. 49–50.); în mod asemănător se poate admite că și *municipium Aurelium Durostorum* datează din timpul aceluiași împărat (discuția pornește de la o inscripție publicată de Papahagi, *Dunărea*, 1, 1924, p. 193; vezi reluarea ei de E. Bujor, *SCIV*, 11, 1960, 1, p. 145–146, nr. 2, fig. 2 (photo).); vezi V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, Torino, 1924 (extras din RFIC, 2, 1924, p. p. 318–319; extras, p. 14–16)), iar nu de mai târziu, din timpul lui Caracalla (cum propune Emilia Doruțiu-Boilă, în vol.: D. M. Pippidi [éd.], *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine Constanța 1977*, București – Paris, 1979, p. 35; *eadem*, *Dacia*, N. S., 22, 1978, p. 246–247).

Titlul de *Augustus* primit de Commodus (ante 17 iunie 177) reprezintă un *terminus post quem* pentru data emiterii legii municipiului Troesmis; *terminus ante quem* poate fi considerată plecarea în *expeditio Germanica II* (3 august 178) (p. 201). Este posibil ca tot acum să fi fost constituit *municipium Aurelium Apulense*, deși prima mențiune epigrafică datează de la începutul anului 180 (IDR, III/5, 20 = CIL, III, 986; ILS, 3848; vezi C. C. Petolescu, *Dacia*, N.S., 54, 2011, p. 93–94). Pe timpul lui Commodus, Apulum a fost ridicat, alături de Napoca, la rangul de *colonia Aurelia* (*ibidem*, p. 94).

Vezi și nr. următor.

1681. Idem, *Das Leben römisch gestalten. Ein Stadtgesetz für das Municipium Troesmis aus den Jahren 177–180 h. Chr.*, în vol. *Integration in Rome and in the Roman World. Proceedings of the Tenth Workshop of the International Network Impact of Empire* (Lille, June 23–25, 2011). Edited by Gerda de Kleijn and Stéphane Benoist, Leiden – Boston, 2014, p. 75–88.

Vezi p. 88: „Die beiden Tafeln werden im kommenden Jahr in einem Band über Troesmis, der in Rumänien von Christina Alexandrescu herausgegeben wird, publiziert werden”.

1682. N. Gudea, *Note de arheologie creștină. 7. Despre o gemă gnostică de la Garvăn/Dinogetia (Moesia Inferior)*, *Classica et Christiana*, 6/2, 2011, p. 445–453.

Această gemă a fost publicată de mai multe ori; edițiile sunt consemnate de autor; vezi IGLR, 241 A.

1683. Alan Johnston, *Curioser and Curiouser, from Histria?*, *Il Mar Nero*, 8, 2010–2011, p. 181–186.

1684. Fl. Matei-Popescu, *The Roman Auxiliary Units from Moesia*, *Il Mar Nero*, 8, 2010–2011, p. 207–230.

1685. Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliaba, *La cité romaine du Haut-Empire d'Ibida (Mésie Inférieure). Considérations historiques selon le dossier épigraphique*, *SAA*, 7, 2011, p. 83–143 (avec photos). De reținut repertoriul epigrafic, cu ample comentarii (dar adesea inutile): 13 inscripții deja cunoscute, doar un fragment inedit (*infra*, nr. 1699).

1686. L. Mihăilescu-Bîrliba, *Note épigraphique sur les Caii Iulii de la Ve légion Macedonica*, Peuce, IX, 2011, p. 469–473.

Autorul conchide că, în pofida numelor latine, acești militari sunt originari din Asia Minor, fiind recrutați în timpul războiului parthic al lui Traian.

1687. Idem, *Les Pontobythiniens à Troesmis*, în vol. *Pax Romana* (v. nr. 1603), p. 125–132. Vezi studiul lui Al. Avram menționat *supra*, nr. 1670.

1688. Idem, *Mobilität und Politik der Rekrutierung in der römischen Armee. Der Fall der Soldaten und der Veteranen der legio I Italica*, *Classica et Christiana*, 8, 2013, 2, p. 527–533.

1689. L. Mihăilescu-Bîrliba, Iulia Dumitrache, *Les Thraces dans l'armée romaine d'après les diplômes militaires*, *Dialogues d'histoire ancienne*, 38, 2012, 2, p. 1–8.

1690. M. Oppermann, *Nymphenkult im Ostbalkanraum zwischen Donau und Rhodopen während der Römerzeit*, *Il Mar Nero*, 8, 2010–2011, p. 249–275.

1691. Florina Panait-Bîrzescu, *Le culte d'Apollon dans les cités grecques de la Mer Noire: l'apport de la documentation iconographique*, *Dacia, N.S.*, 57, 2013, p. 81–97.

1692 (= XXXI, 1542). C. C. Petolescu, *Bellum Bosporanum*, *Il Mar Nero*, 8, 2010–2011, p. 277–279 (prezentare în AÉ, 2011, 1142).

Un anonim *tiro*, recrutat pe la anul 210, a participat la un *bellum Bosporanum*, din care s-a întors cu bine: *adiuvante numen(e) (!) eius multis periculis in barbarico liberatus*; prin *barbaricum* trebuie să înțelegem ținuturile de dincolo de gurile Dunării și de la nordul Mării Negre. Acest eveniment poate fi apropiat de o inscripție greacă din Phanagoria (AÉ, 2006, 1230), care menționează reconstruirea, în anul 220, porticului unui edificiu afectat de război. Prin urmare, războiul menționat de cele două inscripții datează între anii 210–220. O inscripție de la Oescus (AÉ, 1961, 208) arată că un fost primipil, T. Aurelius Flavinus, a fost recompensat de împăratul Caracalla, în anul 214, și a obținut avansarea, între alte merite, *(ob) res prospere Ty[rae ges]tas*. După părerea autorului, este vorba de începutul raziilor barbare în teritoriile cetăților de pe litoralul de nord al Pontului Euxin și chiar în interiorul Regatului Bosporan; suflul coaliției barbare antiromane erau goții, care își făcuseră deja apariția în stepele nord-pontice spre sfârșitul secolului al II-lea p. Chr.

1693. Emilian Popescu, *Municipium Tropaeum*, *Dacia, N.S.*, 57, 2013, p. 127–144.

Orașul este atestat ca [*municipium*] *Traianum Tropaeum* de o inscripție din timpul lui Commodus (Em. Popescu, *StCl*, 6, 1964, p. 191–192; AÉ, 1964, 251); astfel, și în inscripția din anul 116 dedicată împăratului Traian de către *Traianenses Tropaeenses* (CIL, III, 12470), este vorba de statutul de *municipes* al dedicanților. Orașul s-a numit probabil *municipium Ulpium Traianum Tropaeum*.

Atenție: toate sursele antice (narrative și epigrafice) atestă forma *Tropaeum*; forma *Tropaeum Traiani*, utilizată de totalitatea istoricilor, este o creație a lui E. Bormann și Gr. Tocilescu.

Prin urmare, se poate accepta că Tropaeum primise titlul de *municipium* cel mai târziu în 114, când Traian se afla la Antiochia, înainte de a porni operațiunile contra parților; dacă nu chiar în 113, când a fost inaugurată *Columna*, iar împăratul încă se afla la Roma.

Dar este posibil ca Tropaeum să fi primit titlul de *municipium* încă din anul 109, odată cu consacrarea *tropaeum*-ului. O paralelă ar fi fundarea Coloniei Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa, așa cum ne informează o binecunoscută inscripție, datând din anii 109–110 (CIL, III, 1443 = IDR, III/2, 1; AÉ, 1976, 570). Cu acest prilej se va fi constituit *ordo decurionum* al municipiului *Ulpium Traianum Tropaeum (Tropaeensium)*, cu magistrații săi, meniți a aduce la îndeplinire ceremoniile anuale legate de comemorarea *fortissimorum virorum*, căzuți pentru patrie în 86/87 și 101/102; (vezi C. C. Petolescu, *Academica*, XXIII, 2013, 12, p. 67–73).

1694. Adrian Robu, *Le culte de Poséidon à Mégare et dans ses colonies*, Dacia, N.S., 57, 2013, p. 65–80.

Zeul mării este atestat și la Callatis (ISM, III, 48–49).

1695. Kalin Stoev, *Über die Romanisierung der thrakischen und geto-dakischen Namen: Eine mögliche Deutung des Vorkommens einheimischer Namen in lateinischen und griechischen Inschriften aus den Provinzen Moesia Inferior und Dacia*, în vol. *Pax Romana* (v. *supra*, nr. 1603), p. 199–212.

Inscripții recent descoperite sau revizuite

(nr. 1696–1700)

1696. HISTRIA. Stelă de marmură descoperită în anul 2009, în cursul săpăturilor din zona sacră; reutilizat la construcția unei case din secolul al IV-lea p.Chr.. Dimensiuni: 0,39 × 0,26 × 0,24 cm. Litere înalte de 1,3 cm.

Florina Panait-Bîrzescu, *A New List of Priests of Dionysos Karpophoros from Histria*, *Il Mar Nero*, 8, 2010–2011, p. 103–112, fig. 1–3 (foto).

Τύχει Αγαθῆι
Ἐπὶ ἱέρειο Λαβερίου Μαξίμου
ἱερείς Διονύσου Καρποφόρου
Γαῦκος Ζοῖλου
5 Διονύσιος Σατυρίωνος
Νίννος Διονυσίου
Μενέχαρμος Ἀπολλο-
νίδου

La începutul r. 2, se remarcă o ezitare în redarea formulei introductive, ἐπὶ ἱέρειω. Personajul din același rând pare a fi cunoscutul consular M' Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferior din anii 101–102 (B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 198col. 131, nr. 66); el s-a implicat în viața cetății prin cunoscuta Ὁροθεσία Λαβερίου Μαξίμου ὑ[πατικοῦ] din anul 100 (ISM, I, 67–68), care confirma drepturile din strămoși, precum și altele noi pentru cetatea histrienilor.

1697. CALLATIS. Lespede de marmură descoperită cu ocazia cercetărilor efectuate de Mihai Ionescu (Muzeul Callatis, Mangalia); reutilizată pentru construcția unui mormânt în epoca târzie. Dimensiuni: 74,2 × 63,2 × 12 cm. Prin analogie cu inscripția pentru

P. Vinicius de la Callatis (ISM, III, 57), autorii propun o restituire parțială a textului păstrat; în final adoptă lectura:

Al. Avram, M. Ionescu, *Unnuovo patronus della città di Callatis: Cn. Cornelius Lentulus Augur*, Il Mar Nero, 7, 2007/2009, p. 167–177, cu foto și desen [apariția de la publicației: februarie 2014, v. p. 2!].

[ὁ δ]ᾱμος

[Γν. Κορινθίῳ Λέντλῳ Αὔ[γορι πρε]σβευτῇ Σεβαστοῦ

[καὶ ἀντιστρατάγῳ ἐὺεργέτ]α καὶ πά[τ]ρω[ν]ι τᾷ πόλιος

Autorii identifică acest personaj cu Cn. Cornelius Lentulus Augur (PIR², C 1379); il est mentionné par Tacitus (*Annales*, IV, 44,1) și Florus (II, 28, 19 și 29, 20). Numele este șters (martelat?) în cea mai mare parte; dar sursele nu confirmă o *abolitio memoriae* (Tacitus afirmă contrariul); după editori, ar fi vorba de o inițiativă locală. Datarea propusă: 9–6 a.Chr.; el a precedat pe P. Vinicius.

1698. IBIDA. Fragment de placă votivă de calcar, descoperită întâmplător, cu ocazia lucrărilor de conservare din zona curtinei G a fortificației romane târzii. Dimensiuni: 13 × 14 × 7 cm; litere de 4 cm.

L. Mihăilescu-Bîrliba, *art. cit. supra* la nr. 1685, p. 115, nr. 14, fig. 16 (foto).

[- - -]O[---]

[- - -]dec(urio?)

uo[t(um) - - -]

Este vorba de o „piatră călătoare”, provenind probabil de la Troesmis; dedicantul era probabil decurion al municipiului (creat de Marcus Aurelius și Commodus; v. *supra*, nr. 1680). Datare: éventual din secolul al II-lea (după editor).

1699. V.-H. Baumann, *Așezări rurale* (v. *supra*, nr. 1672), p. 295 și 393, pl. 79; idem, Peuce (s.n.), 11, 2013, p. 82–83, fig. 4 (desen și foto),

[- - - - -]

[- - - - -]

SOVIRIINVS

VIITRVSTI

5 CO IIIAQVIII

NOCOS

Editorul întregește corect: [- - - ex vi]/so (posuit) Vir(ius) Linus, / vet(eranus), Rusti/co et Aquili/no co(n)s(ulibus).

Numele consulilor (anul 162) sunt *T. Iunius Rusticus II* și *L. Titius Plautius Aquilinus* (A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 46; G. Alföldy, *Consulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 176).

1700. VLPIA NOVIOMAGVS (Germania Inferior; Nijmegen, Olanda). Patru fragmente (care se reunesc) dintr-o placă de bronz (descoperite împreună cu alte fragmente diverse, în cursul săpăturilor de pe Hessenberg; destinate probabil retopirii). Dimensiuni: 17 × 22,8 × 0,6 (–0,8) cm. Litere înalte de 2,6 cm.

AÉ, 2010, 1031 (= W. Eck, C. Veen, ZPE, 175, 2010, p. 241–245, nr. 1).

[- - -]NEM MOESICAM [- - -]
 [- - -]ISTEM ADPROBATVM B[- - -]
 [- - -]MAN[- - -]
 [- - -]ALAE [- - -]
 [- - -]E[- - -]
 [- - -]

În nota din AÉ, se crede că în r. 1 este vorba de o *expeditio Moesica*, sau poate de o *vexillatio Moesica*; în r. 2, termenul (participiul) *aprobatum* amintește de *adprobato exercitu* de la începutul discursului împăratului Hadrian de la Lambaesis (AÉ, 2003, 2020 a = 2006, 1800 a). „Cette plaque de bronze retranscrivait certainement une proclamation d'un empereur ayant visité la Germanie inférieure. Compte tenu du contexte historique, il ne peut guère s'agir que de Trajan ou d'Hadrien”. Ar putea fi vorba de „expeditio Moesica” a împăratului Traian, din iarna 101/102, împotriva invaziei dacilor și altor populații transdanubiene; vezi și inscripția de la Epidauros (Argolida), care face referire la victoria împăratului Traian în Moesia: ἐν Μυσία νείκης (IDRE, II, 370).

Dar mai probabil ni se pare a fi vorba de o *vexillatio Moesica*: poate aceea condusă de L. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus (CIL, VI, 1450 = ILS, 2935), care, în calitate de *leg(atus) leg(ionis) I Italic(ae)* (sau după această comandă ?) a îndeplinit o comandă ca *dux exerciti* (sic) *Mysiacy apud Byzantium et apud Lugudunum* (evident, două misiuni succesive: în 193 contra lui Pescennius Niger, iar în 197 contra lui Clodius Albinus); după care inscripția îl numește *leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) provinc(iae) Germaniae inferioris, item provinc(iae) Belgicae* – guvernăminte succesive, mai întâi în Belgica (B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1984, col. 44, nr. 14), apoi în Germania Inferior (*ibidem*, col. 58, nr. 94). Prezența acestui personaj la guvernământul Germaniei ar fi o explicație pentru referirea inscripției la o [*vexillatio*] *Moesica*.